

**FITRAT ASARLARIDAGI EMOTSIONAL-EKSPRESSIVLIKNI IFODALOVCHI BA'ZI LEKSIK
VOSITALARNING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI**

Usmonova Shaxnozaxon Erkinjonovna

*TDYU huzuridagi Namangan viloyati
akademik litseyi Tillar kafedrasida o'qituvchisi,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: zafarbekismatov@gmail.com*

Tel: +99899 728 05 58

Zokirjonov Jamshid Bahrom o'g'li

*TDYU huzuridagi Namangan akademik litseyi
1-kurs 105-guruh o'quvchisi
zokirjonovjamshidbek777@gmail.com*

Annotatsiya: *Zamonaviy tilshunosligimizda pragmatika va emotsional-ekspressivlik tushunchasi hali ham markaziy tushunchalardan biridir. Ko'plab shoir va yozuvchilarimizning asarlari misolida bu tushunchani bir necha tilshunoslik yo'nalishlarida tadqiq qilingani fikrimiz dalili hisoblanadi. Faqat baho munosabatini ifodalaydigan bu so'zlarni Fitrat she'rlarida qo'llanishi va ularning lingvopragmatik tahlilini hali to'liq o'rganilmagan. Shu bois mazkur maqolada Abdurauf Fitrat asarlarida emotsional-ekspressivlikni ifodalovchi lisoniy vositalarning lingvopragmatik xususiyatlarini tahlil qilinadi. Shu bilan birga Fitratning badiiy topilmalarini ham o'rganilib, shoir aslida nima demoqchiligini yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *emotsional-ekspressiv ma'no, emotsiya, emotsionellik, ekspressivlik, emotiv, emotsional-ekspressiv bo'yoq, morfologik usul, pragmatika, lingvoparmatika, stilistika*

**LINGUOPRAGMATIC ANALYSIS A LITTLE OF LEXICAL MEANS OF EMOTIONAL-
EKSPRESSIVENESS USED IN FITRAT'S ART**

Abstract. *We know well that pragmatics and the concept of emotional-expressiveness is still one of the central concepts in today's modern linguistics. On the example of the works of many poets and writers, this concept has been studied in several areas of linguistics. The use of these words, which express only the relation of value, in Fitrat's poems and their linguo-pragmatic analysis have not yet been studied. Therefore, this article analyzes the linguo-pragmatic features of linguistic tools expressing emotional-expressiveness in Abdurauf Fitrat's art. At the same time, the artistic findings of Fitrat are also studied, and what the poet actually wants to say is illuminated.*

Key words: *emotion, emotionality, expressiveness, emotive, emotional-expressive meaning, emotional-expressive color, morphological method, pragmatics, linguopragmatics, stylistics*

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВЫРАЖАЮЩИХ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВЫРАЗИТЕЛЬНУЮ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ФИТРАТА

Аннотация. Мы хорошо знаем что понятие, прагматика и эмоционально-выразительности по прежнему остаетяодним из центральных понятий в современной лингвистика. На примере произведений многих поэтов и писателей данное понятие изучалось в нескольких областях языкознанияю Употребление этих слов, выражающих лишь ценностное отношение, в стихотворениях Фитрата и их лингвопрагматический анализ до сих пор не изучены. Поэтому в данной статье анализируются лингвопрагматические особенности языковых средство выражения эмоционально-выразительности в прежнему произведениях Фитрата. При этом изучаются и художественные находки Фитрата, освещается то, что на самом деле хочет сказать поэт .

Ключевые слова: эмоция, эмоциональность, экспрессивность,эмотив, эмоционально-выразительное значение, эмоционально-выразительная окраска, морфологический метод, прагматика, лингвопрагматика, стилистика.

Hozirgi kunda tilshunoslikning eng muhim vazifalari: tilning jamiyatda tutgan o'rne, tabiati, ijtimoiy funksiyasi, undan foydalanish, nutqni shakllantirish, muomala, muloqot samaradorligini ta'minlash, nutq jarayonida til birliklaridan foydalanishga e'tibor, madaniyatli, nutqi shakllangan shaxslarni tayyorlash, komil insonni tarbiyalash kabi masalalarni yoritishdan iboratdir. Chiroyli nutq tuzish malakasini egallashdek inson faoliyati borasidagi nozik muammolarga juda qadimdan alohida e'tibor qaratilgani ma'lum. Nutqiy faoliyatda adabiy tilning qonun-qoidalari, me'yorlariga amal qilgan holda, shuningdek, so'zlashish madaniyatini, boy tilimizdan maqsadga muofiq foydalana olish malakasini egallash, va albatta, millatimiz mentalitetini hisobga olib turib, qabul qilingan urf-odatlar doirasida to'g'ri, tushunarli, aniq, mantiqli, jo'yali, ta'sirchan yozma va og'zaki nutq malakasini egallash insonning madaniylik darajasini, komilligini bildiruvchi, belgilab turuvchi bosh xususiyatdir. Kishilarning muloqot jarayonida til imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanishlari va bunday faoliyatni doimiy o'rganishlari, nutqiy aloqaning samarali kechishini belgilovchi omillarni tadqiq etishlari uchun tilshunoslarimizga, jumladan, yoshlarimizga, juda keng imkoniyatlar mavjud. Zero, yurtboshimiz ta'kidlab o'tganlaridek, "Yoshlarimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash biz uchun hech qachon o'zining dolzarbligini va zaruriyligini yo'qotmaydiga masala bo'lib qoladi". [1;44]. Nutqiy etiket va nutqiy faoliyat atamalari o'tgan asrning 60-yillaridan boshlab ilmiy muomalaga kiritildi va alohida soha sifatida o'rganila boshlandi. Jumladan jahon tilshunoslari Lakoff, P. Braun va Levinson, G. Lich, S.Blum-Kulka, J. Kulpeper, M. Haug va boshqalar; [2] rus tilshunosligida Rudneva, Yertzinkyan, Aplatov, Belyayeva, Aplatov, Zemskaya kabi bir qancha olimlar tomonidan tadqiq etishgan. O'zbek tilshunosligida Sh. Iskandarova, S. Mo'minov, Sh. Safarov, H. Turdiyeva, B. Odiyayev, S.

Saydullayeva, A. Shomaxmudova, M. Xolova, N. Adanboyeva, N. Ruziyeva [3] kabi bir qancha tilshunoslar tomonidan xushmuomalalik kategoriyalari va usullari sotsiolingvistik, pragmatik aspektlarda “nutqiy etiket” ning leksik birliklari tahlil etilgan.

XX asrda Oksford maktabining yirik vakillari J.Ostin, J. Serl, G.P. Grays va ularning izdoshlari inson tili harakatlarini tabiiy sharoitlarda o'rganishga e'tibor qaratdilar. Bu olimlarning fikricha, tabiiy tilning asosiy maqsadi kishilar o'rtasida muloqotni ta'minlashdan iborat. Shunday qilib, lingvistik tadqiqotlar markaziga inson o'zining aloqa jarayonida ko'zlagan maqsadi, muloqotning samarali yakun topishini ta'minlovchi kommunikativ vaziyat sharoiti kabilar bilan kirib keldi. Oksford maktabi qarashlari mohiyatida mavjud olam, avvalo, kommunikativ vaziyatni hosil qiluvchi va so'zlovchining maqsadi va vazifalarini belgilovchi omil sifatida turadi. [4;5,10] Bu esa tilshunoslikda keskin burilishlar bo'lishini ta'minladi va tilshunoslikda XX asrda yetakchilik qilgan struktural paradigma asta-sekinlik bilan o'z o'rnini asosiy tadqiqot obyekti nutq va uning insonga munosabatini o'rganish bo'lgan antroposentrik, etnosentrik va kommunikativ qarashlarga bo'shatib berdi. O'zbek tilshunosligida lingvopragmatika haqida Sh.Safarov “Pragmalingvistika”, M.Hakimov “O'zbek pragmalingvistikasi asoslari”, Z.Pardayev “Pragmatik lingvistika”, N.Qazaqova “Badiiy matn pragmatikasi (G'afur G'ulom nasriy asarlari misolida)” monografiyasini yaratganlarini bilamiz. Biz ham ushbu maqolamiz orqali Fitrat asarlarida qo'llangan ayrim so'zlarning lingvopragmatik tahlilini ko'rib chiqamiz.

Bilamizki, badiiy matn pragmatik tahlilida muallif va qahramonlar nutqiga oid oshkora va yashirin maqsad, ya'ni intensiya, nutqiy taktika, pragmatik ma'noning ifodalanish usul va vositalari, pragmatik presuppozitsiya, fikrga qo'shimcha tarzda ifodalangan modal munosabatlar kabi masalalar diqqat markazida bo'ladi. Aynan shundan kelib chiqqan holda badiiy matn pragmatik tahlilida quyidagi mezonlarni qayd etishimiz mumkin:

Avvalo, badiiy matnda qo'llangan turli sathga oid til birliklarining muallif intensiyasi (maqsadi)ga mosligi aniqlanadi. Agar tilning barcha sathlariga oid birlik va vositalari yozuvchining ichki maqsadiga muvofiq tarzda qo'llansa, badiiy asarning shakliy va mazmuniy yaxlitligi ta'minlanadi. Ma'lumki, nutq murakkab va serqirra jarayon bo'lib, bunda tilning barcha sathlariga oid birliklar uyg'un tarzda muallif maqsadini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Yana bir mezonga ko'ra, badiiy matnning pragmatik potentsiali (ta'sir kuchi), emotsional-ekspressivligi va uni yuzaga chiqaruvchi vositalar tahlil qilinadi. Bilamizki, badiiy matnning boshqa matn turlaridan farqli jihati ham emotsional-ekspressivlikning kuchli ifodalanishi, tasvirlanayotgan voqelikning kitobxon his-tuyg'ulariga ta'sir etishi, to'lqinlantirishi, muayyan obyektga nisbatan ijobiy yoki salbiy pozitsiyani shakllantirishi bilan xarakterlanadi. Badiiy matnning ta'sir kuchi informativlikning emotsionallikka yo'g'rilganida ko'rinadi. Misol uchun she'riy matn yuqori darajadagi emotsionallik mahsuli va ifodasi sanalsa, nasriy matnda ham his-tuyg'u ifodasi va ta'siri yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu esa matnning pragmatik ta'sir kuchini yuqori bo'lishini ko'rsatadi. Masalan, Fitrat she'rlarida keltirilgan gul, kul, qopqon, ruh (“Achchig'lanma, degan eding”); yulduz ,shaytonlar, zuluklar,

qoplonlar, chog'ir ("Mirrix yulduziga"); bulutlar, umid, yirtilar, ezilasan, sezgusiz ("Ovunchoq") kabi so'zlar, ma'lum tushuncha anglatishdan tashqari, yozuvchining shu tushunchaga loqayd qaramasligini, aksincha, ijobiy va salbiy emotsional munosabatda ekanligini ham ko'rsatib turadi. Bu baho elementi tinglovchi tomonidan ham odatda, so'zlovchi nazarda tutgandagidek idrok etiladi. Tilshunoslikda bunday xususiyatga ega bo'lgan leksika emotsional-ekspressiv bo'yoqdor leksika, stilistik bo'yoqdor leksika, ekspressiv-stilistik leksika terminlari ostida o'rganilmoqda. Fitrat she'rlarida qo'llangan badiiy matn (jumladan, she'r)larda qo'llangan ko'plab leksikalarda ijobiy va salbiy baho munosabati mavjud. Bu baho elementi tinglovchi tomonidan ham odatda, so'zlovchi nazarda tutgandagidek idrok etiladi. Tilshunoslikda bunday xususiyatga ega bo'lgan leksika emotsional-ekspressiv bo'yoqdor leksika, stilistik bo'yoqdor leksika, ekspressiv-stilistik leksika terminlari ostida o'rganilmoqda. Bu nom, umuman olganda, obyektiv haqiqatga mos keladi, chunki bu xil atamalar bu tip leksikaning eng muhim jihatini — emotsional-ekspressiv baho elementiga ega ekanligini nazarda tutadi. [5;160] Bu jarayonni Fitrat asarlari misolida ko'rib chiqsak.

Odatda, undov so'zlar his-tuyg'uni bo'rttirib ko'rsatish uchun qo'llanadi:

Oh... u kunlar!...

Sho'r suvlardan chiqib kelgan bu maymun,

Tulki, ilon, shayton, aldovchi mal'un

Anglizlar!...

Hamda uning quyrug'ini tutkanlar! ("Qor")[6;22]

Mazkur she'rda Fitrat "Oh" undov so'zi orqali o'z his-tuyg'usini yanada bo'rttirib anglatishga urinyapti. Bundan tashqari shoir ushbu she'rda inglizlarni maymun, tulki, ilon, shayton kabi sifatlashlar orqali polisemik gradatsiyani yuzaga keltirgan. Bu orqali ingliz xalqining aldovchi xalq ekanligiga urg'u bergan.

Gapur menga, ey Ulug' Turon, arslonlar o'lkasi! Senga ne bo'ldi?!

"Yurtim qayg'usi" she'rida kelgan ushbu "Ey" xitobi adibning yurti kelajagi uchun ancha qayg'udaligini yana bir bor ta'kidlayapti.

Fitratning "Munozara" dramasi qahramonlari nutqida "hoy" va uning eskirgan varianti "ay" undovini ketma-ket qo'llash orqali gap mazmuniga gradatsiya yuklangan o'rinlarni uchratamiz:

Mudarris: Hoy, bechora farangi! Sen shariatni bilmaysan... Ay, odam, og'zingni yum! Shar'iy mas'alalar haqida behuda gapurma. [7;60]

Shu asarda yana "ay" undovi "hoy" undoviga nisbatan kuchliroq salbiy munosabat ifodalashini quyidagi gapda ham ko'rishimiz mumkin:

Mudarris: Ay, odam, sen madrasa ko'rmagan, bizning ilmlarni o'qimagan bo'lsang, bu gaplar bilan nima ishing bor?..

"Hoy" so'zining o'rnida eskirgan "o'y" leksikasini qo'llash orqali tinglovchiga nisbatan kuchli tahdid borligini anglaymiz. Demak, "o'y" undovi "hoy" va "ay" undovidan ko'ra salbiyroq munosabatni ifodalar ekan:

Mudarris (Fursat bermasdan kamoli g'azab bilan): O'y, o'y... E odam, og'zingga qara, islom ulug'lari haqida gap gapirma, seni shunday jazolab, chekkaga surayki... [7;63]

Matn remarkalarida undalma bilan "ay" undovini qo'llash orqali borgan sari noilojlikda qolgan odam iltijosini ko'ramiz:

Mudarris: (Ay Xudo! Bu nogahon baloni qayerdan boshimg'a yubording? Meni asta-asta rasvo qilishiga yaqin qoldi.) [7;61]

"Hoy" so'zining o'zini qo'llash orqali kuchli g'azab ma'nosi anglashiladi:

Mudarris: Hoy, nodon, yana foydali maktab deysan. Gumon qilasanki, men hali sening firibingga aldanyapmanmi? [7;70]

Endigi undov so'zimiz matn tarkibida bir o'zi gap hosil qilgan. Bunday vaqtlarda undov so'z ma'nosi yanayam kuchayib, matnda salbiy yoki ijobiy emotsionallikni oshirayotganini kuzatamiz:

Mudarris: O'ho! Hammasi qayoqda?! Faqat aytilgan jumlaning o'qiydilar. [7;57]

Yuqoridagi misolda "o'ho" undovi yakka o'zi gap hosil qilgan bo'lsa, navbatdagi misolimizda gap tarkibida kelib yana bir boshqa mazmunni ifodalagan:

Mudarris: O'ho, biz Buxoro ulamosi arab tilini arablarning o'zidan ham yaxshiroq bilamiz. [7;61]

Keyingi mezon tavsifida muallifning o'ziga xos uslubi, muloqot strategiyasi va til birliklarini pragmatik omillarga mutanosib qo'llanishi bilan bog'liq xususiyatlarni o'rganiladi. Masalan, Fitratning bir qancha she'rlarida til nuqtayi nazaridan mukammal ishlangan mumtoz badiiyat namunalari qatorida tura oluvchi asarlardan bo'lib, umumxalq tili va o'sha davr uchun yangilik bo'yog'i sezilib turgan neologizmlardan foydalanish mahoratining betakror namunasi sanaladi. Tilshunoslikda erkalash-suyish, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, hurmat-e'zozlash kabi ma'nolarni bildiruvchi so'zlar ijobiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar sanaladi. Masalan: arslonlar o'lkasi, millatning saodati, baxti ("O'gut"), ma'rifat nuri ("O'qutg'uvchilar yurtiga"), ishqning eng nozli, erka, injiq yog'dusi, ma'shuq ("Shoir"), Erka malak, nozli quyosh, umidimning guli ("Achchig'lanma, degan eding"), munisim, hamdamim, madadkorim ("Go'zalim, bevafo gulistonim"), qip-qizil gulim, yop-yorug' oyim, mungli ko'nglumning podishosi, ko'nglimning buti yo xudosi ("Kim Deyay Seni?"), Qizil gulim, qora ko'zim, tilagim ("Bir oz kul"), Ey arslonlar arsloni, yo'lbars yurakli bolalar, tog' g'ardali o'g'lonlar ("Yurt qayg'usi") kabi. Bu misollar Fitrat she'rlarida uchragan shaxsiy topilmalarimiz hisoblanadi.

Nafrat, g'azab, kinoya, kesatiq, jirkanish, manmanlik, mensimaslik, kibrilik, masxara kabi subyektiv munosabatni ifodalovchi so'zlar esa salbiy ma'no qirrasiga ega so'zlar sirasiga kiradi. Fitrat she'rlarida ham bundan leksikalarni uchratamiz. Masalan: maymun, tulki, ilon, shayton, aldovchi mal'un Anglizlar, hamda uning quyrug'ini tutkanlar! ("Qor"), o'ksuzlangan tilak, yo'qsul jon ("Yana yondim"), g'arbli olbosti ("Sharq"). Bular esa shoirning she'rlarida ishtirok etgan salbiy ottenkali so'zlar asosidagi shaxsiy topilmamizdir.

Bu kabi nozik ma'nolarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va baholash lisoniy tahlilning asosini tashkil qiladi. "Poetik morfologiyaning tadqiq doirasi ulardan biri o'ziga xos

qo'llangan affikslar poetik tadqiqi jarayonida, avvalo, turli leksik-grammatik kategoriyalar jihatidan bo'linishi hisobga olinadi" [8;75-77]

Badiiy asarda qo'llanilgan morfologik parallelizm yoki har qanday tasviriy-ifodaviy vositani qayd etish yoki mavjudligini ta'kidlashning o'zi yetarli bo'lmaydi. Asl maqsad shu tarzda tasviriy vositalar yoki badiiy san'atlar yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikrni qay darajada ravon, qulay, jozibador yoxud san'atkorona ifodalashiga xizmat qilganini aniqlashga qaratilishi lozim. Aks holda, bu jo'n va zerikarli mashg'ulotga aylanadi. Badiiy tasvir vositalari o'z nomi bilan badiiyatga xizmat qiluvchi vositalardir. Ular biz uchun qidirib topilishi shart bo'lgan narsa yoki asosiy maqsad emas. Uslubiyga misol:

Mudarris: Choy sovudi. Siz juda g'avg'ochi ekansiz. [7;52]

Morfologik birliklarning alohida estetik maqsad bilan she'riy nutqda parallel ravishda qo'llanilishi ko'p kuzatiladi.

Meni behuda tashlading ketding,

Nega o'ldirmading-da, tashlading ketding. [6;4]

Yuqorida fikr va tilshunoslar qarashlari hamda ular asosida berilgan misollar Abdurauf Fitratning davr adabiy tilini shakllantirish va takomillashtirish borasidagi pragmatolingvistik qarashlari o'zbek tilshunosligining XIX asr oxiri XX asr boshlari davriga oid mavjud nazariy fikrlarni boyitishga xizmat qilganini isbotlaydi. Yana adibning o'zbek tilshunosligida dramatik va lirik uslubga xos bo'lgan hozirjavoblik, hayotiy masalalarni mantiqiy mulohaza, dalil, asoslar bilan tushuntirish, isbotlash, o'quvchini bunga ishontirish hamda shu maqsadga muvofiq holda tilning lug'aviy birliklaridan foydalanish kabi lisoniy me'yorlarning shakllanishidagi xizmatini ham ko'rsatib bergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini taminlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B. 44.

2. Руднева Е.А. Рецензия на книгу: Dániel Z. Kádár., M. Haugh "Understanding Politeness" // Антропологический форум, № 27, 2014. – С. 214-221.; Ерзинкян Е. Л. Лингвистическая категория вежливости: семантика и прагматика. – Ереван, Издательство ЕГУ 2018, – С. 46-87; Алпатов В.М. Категория вежливости в современном японском языке. – Москва: Наука, 1973; Беляева Е.И. Принцип вежливости в речевом общении // Иностранные языки в школе, 1985, № 2. – С. 3-10.

3. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фанлари номзоди... дисс. – Самарқанд, 1993. – Б. 140.; Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри...дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 235.; Сафаров Ш. Прагматингвистика. – Тошкент, 2008. – Б. 320.; Тўрдиева Ҳ. Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2021. – Б.180.

4. Темиргазина З.К. Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике. – Павлодар. 2002. – С. 65-96-97.
5. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1987. – 160 б.
6. «Шарқ юлдузи» журнали. – Тошкент, 1991.– 6 сон. – В. 4, 22.
7. Фитрат. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 4-, 47-, 52-, 56-, 57-,60-, 61-,63-, 69-,70-, 73.
8. Рихсиева Г. Нисбат шаклларининг лингвопоэтик тадқиқига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 2-сон. – Б. 75-77.